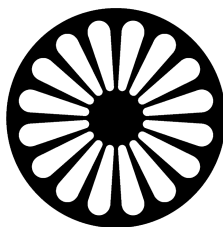


Marto 2022

Sastipenane Crno Gora

NVU Građanski aktivizam



Ministarstvo
pravde, ljudskih i
manjinskih prava



GRAĐANSKI AKTIVIZAM

Izdavači: NVU „Građanski aktivizam“

Finansijeri: Ministarstvo pale čačimata, isanohke te ciknonimata

Tiraži :400 kotora

Štampa: VT Copy

Ni del pel pe te ćerdon majbut kotora te te djelinpe

Anglal o alav

Informativno – sikvni lilarni „Zdravstvena zaštita u Crnoj Gori“ hi dijelo katar e aktivnostujra NVU „Građanski aktivizam“po projekto „REinkluzivno!“, istardo katar e rig e Ministarstvo pale čaćimata, isanohke te ciknonimata andar e 2021.brš.

Lačardo materijali hi le ciljo te pondžarel romen sar hi o sastimahko sistemo ane Crno Gora te gija I e majbilače nasvalimata kaj hi zarazni a gija I kaj inaj zarazni te sar von sastarenpe.

Pćah kaj ka lill ačheanel pe guđi e perehki andar e sastimahko sistemo ane Crno Gora, pe majbut line nasvalipe te sar ćerdon pe čaćimata ano sastipe e Crnagorahko.

Matrijali hi lačardo katar o stručno timo NVU „Građanski aktivizam“ palo sastipe te drabarni po čikatno than e dr. sci. MirzaMarkišić.

Sadržajo

Sastimahko sistemo Crnagorahko	4
Prevenција	6
Vakcijancija	6
Infektivno nasvalipe	9
Kolinehke nasvalimata.....	11
Morćahke nasvalimata.....	13
Gastrointestinalni nasvalimata	15

Sastimahko sistemno Crnagorahko

Nivoujra sastimahke arahkipe

sastimahko arahkipe e manuŝenge ane Crno Gora džal ane trin nivoujra:

primarno (domujra e sastimahke)

sekundarno (e opŝti te e specijalne bolnice) te tercijalno (Kliniĝko centro e Crnagorahko)

Nivoujra primarno sastimahke arahkipe, kaj trubuja te istarel 80-85% sastimahke arahkipe. O birome sastardo iderel e primarno sastimahki arahkipe.

Organizacijahke e domujra e sastimahke ċeren trin kotora:

Ambulanta ke birone sastarno, lehke timujra birone sastarne (birome sastarno perijatno, birome sastarno pale bare te birome sastarno ginekologo);

-Centrujra ke birome doktojra kaj hi po likalno te regionalno novoo pale: kolinehke nasvalimata te TBC, dijagnostika,mentalno sastipe, ċavrenge kaj hi len posebni potrebe, pale prevencija te sl.;

jadinica pale: patronaža, fizikalno terapija ko primarno novoo te sanitetsko prevozo.

Nivoo sekundarno sastmahki arahkipe istaren pe pale e specijalistiĝki ambulante ke sastimahke odjeljenujra, sar i e tercijalni novioujra arahkipe te bajraren e subspecijalistiĝke ambulante.

E primarno sastmahki arahkipehi prioriteto ano bajripe e sastimatohke sistemoha, ano okviro lah hi promocija saste stilonengo životohke te preventivno sastmahki arahkipe. Ane

organizacija o domo e sastimahke hi ustanova kaj preko ambulante katar e birome sastarne, lenge timujra ke birome sastarne katar e medicina te centrujra jedinicenge pale istardimata istaren e sastmahki arahkipe.

Sastmahki arahkipe pe sekundarni te tercijalno nivoo čeren ane opšti te specijalni bolnica te KCCG andar e ambulanta specijalno-konsultativno te konzilijarno sastmahki arahkipe, sar i andar o bolničko sastipe pe odijeljenjujra te andar o đivesno tretnano e nasvalehki. (đivesehki bolnica).

Mreža e bolnicahke ustanove po sekundarno nivoo čeren 7 opšti bolnice, 3 specijalne bolnice te o Kliničko centro, kaj hi čer po tercijalno nivoo sastmahki arahkipe a pale e manuš andar e Podgorica, te paše opštine - O Danilovgrado te Kolašino, anel usluge katar o sekundarno nivoo. Kliničko centro te Instituto palo javno sastipe hi čera tercijalno nivoo sastmahki arahkipe (kaj anel ano edukativno te naučno-istraživačko bučaripe, korkore ili savore e Medicinsko ili avere fakultetoha).

Statuso tercijalnoneha bučaripeha inaj stalno te trubuj te dikljolpe palo određeno vakti (majbut ane pandž brš). Tercijalno sastmahki bučarni hi kotor katar o javno-sastimahko čer, ali inaj ano okviro privatno-javno partnerstvo- (1)

Prevenција

Prevenција e nasvalimake hi majbitno segmento ano katar e sastmahki arahkipe. O anav prevenција e nasvalimake(l lat. praeventio =angal, avel majanglal) mutavel sah e postupkujra kaj o nasvalipe ačadol, sar kaj vačardol ačavel pe. Ciljo katar e preventivno sastimata hi te pindžarel po vakti o nasvlpe te anel sastimata te ačaven o mulipe, invaliditeto, bilačo te majcikno životo.Mjere terno pindžaripe nasvalipe (eng.screening), sar i vaktarno pindžaripe e manušengo kaj hi len majbaro riziko te avel len ku nasvalipe hi pindžardo sar majbari mjera kaj del e adiveski medicina.

Majbaro uspjeho e preventivno medicina hi kana makni katar o korijeno (eradikcija) fijasavo nasvalipe. Majlačho primjero hi kana maknisarde e bare boginje (lat. variola vera) kana hi čerdi e vakcinacija. (2.)

Vakcijancija

E vakcine hi majhoma , bezbjedno te efikasno vah te arakheh e manušen katab e nasvalipe. Von lačaren o imuno sistemo te šaj arakhel e isanoh katar e nasvalimata te len pi rig te aven majphare. Termino vakcina idaredol katar e latinsko alav Vacca so hi gurunjni, jer e prvo lači vakcina (pe bare boginje) seha čerdi pe kurumnjenje boginje, 1796.brš katar o Edvard Džener. Samo ano persudno vijeko pe podatkujra katar e Lumijahki sastarni organizacija gija arakljile 10 milionujra životujra.

Vakcine hi majslabi ili mule zarazni nasvalimata (bakterije, virusujra ili parazitujra) te lenge produktujra (toksinujra), katora (antigenujra) ili informacije pale biosinteza kaj hi škurime ane nukleinsko kiselina (RNA ili DNA) ili ano rekombinantno viruso. (3)

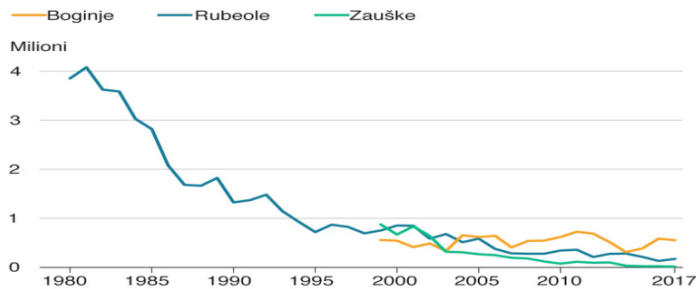
Sar denpe e vakcine gija i dikljonpe save hi, ane morči te mišiči (vakcina palo difteija, tetanuso, pale grip te av.) kana lenpe andar o muj (vakcina palo poliomiijelitiso, rotaviruso, kolera) ili andar o nak (džuvdo atenuirano vakcina katar o gripo).

E vakcina andah te o broj e mulengo katar e boginje ane lumija maciknonpale 80 procentujra katar e 2000. dži ke 2017 brš. (slika 1.)

Pale duj-trin decenije anglal, e paraliza ili mulimata seha briga milione manušengo kaj seha žrtve e čavrengi paraliza. Akana hi akava nasvalipe maknime.

Vakcinacija je pomogla da se smanji broj obolelih od zaušaka, boginja i rubeola

Prijavljeni slučajevi od 1980. do 2017.



Izvor: Svetska zdravstvena organizacija

E vakcinacija ni arakhel samo e manuŝeh kaj hi le vakcina, no i e manuŝen kah paŝa leh. a kana baro brojo manuŝengo vakciniŝi pe, kuva ačavel te o nasvalipe džal angle, a arakhel i ukulen kaj inaj len imuniteto ili naŝti len e vakcina.

Kuva ikhardol kolektivno imuniteto, te kana inaj kuva, baro hi riziko pale sah e manuŝa. Procento kaj trubuj te vakciniŝinpe te istardol ka kolektivno imuniteto di averečande katar o nasvalipe dži ko nasvalipe. Pale e cikne boginje kuva seha 95 procentujra a pale e čavrani paraliza hi 80 procentujra.

Ane Crno Gora, e Zakonoha pale arakhipe e manuŝengo katar e zarazni nasvalimata, lačardo hi kalendaro katar e obavezno vakcinacija (slika 2.)

CRNA GORA – INSTITUT ZA JAVNO ZDRAVLJE
Centar za kontrolu i prevenciju zaraznih bolesti

KALENDAR OBAVEZNIH IMUNIZACIJA ZA DJECU ODREĐENOG UZRASTA

UZRAST	VAKCINE					
	BCG					
na rođenju						Hep B + (HBsAg +)
sa navršeni 1 mjesec						Hep B + (HBsAg +)
sa navršena 2 mjeseca		DTP-IPV-Hib				Hep B (opcija 1) Hep B + (HBsAg +)
sa navršena 3 mjeseca						Hep B (opcija 2)
sa navršena 4 mjeseca		DTP-IPV-Hib				Hep B (opcija 1) Hep B (opcija 2)
sa navršeni 4,5 mjeseci						Hep B (opcija 2)
sa navršeni 5,5 mjeseci		DTP-IPV-Hib				
sa navršeni 9 mjeseci						Hep B
sa navršeni 12 mjeseci				MMR 1		Hep B + (HBsAg +)
sa navršeni 18 mjeseci		R ₁ DTaP	R ₁ OPV/IPV ✗		R ₁ Hib	
u 2. godini **					Hib**	
u 3. godini **					Hib**	
u 4. godini **					Hib**	
u 5. godini **					Hib**	
5 – 8. godina (pri upisu u OŠ ili u toku školske godine)		DT/dT	R ₀ OPV/IPV ✗	MMR 2		
12. god. (VI razred OŠ)				MMR 2 ***		
13 – 15. godina (završni razred OŠ)		dT	R ₁ OPV/IPV ✗			
17. – 19. godina (završni razred srednje škole)		dT				

Slika 2. Kalendaro katar e obavezno vakcinacija

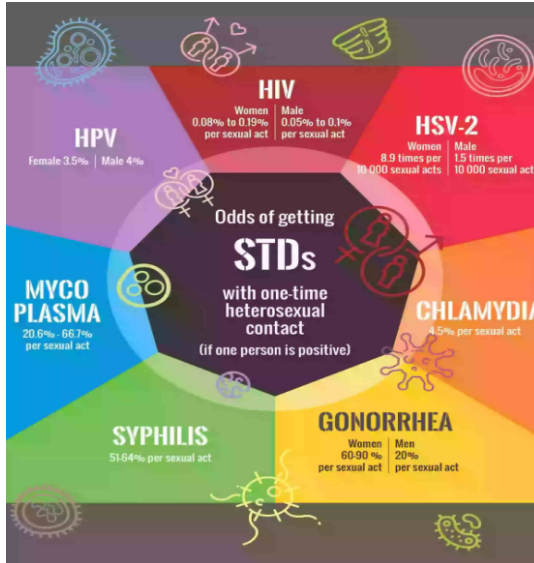
Pale rizični grupe čavrengi obavezno hi vakcinacija pale gastroentritiso čerdo katar Rotavisoha, gripoha te pale kolinehko sincicijalno viroso (RSV).

Paše o programo pale vakcinacija hi i ukuva kaj inaj obavezno, o preporučime pale gastroentritiso čerdo katar Rotavisoha, gripoha, meningoencefalitiso katar o grčaj, meningitiso B, manangitiso A te C, hepatitiso A te HPV-o.

Hi vakcine i pale posebni indikacije, sar kaj hi pale galbeno groznica, kolera, porehko tifuso, besnilo, malarija, te postekspozicijsko vakcina palo tetanus (kana o isano hi le več o nasvalipe) palo seroprofilaksa (delpe o imunoglobulino) palo o tetanuso, bjesnilo, hepatitiso A, hepatitiso B. Katar o 2021. e perehke ano CG hi vačardokaj hi lači i e vakcinacija palo COVID-19.

Infektivno nasvalipe

E polno nakle nasvalimata (PPB ili STD) hi grupa nasvalimata kaj naken e seksoha, vaginalno, analno ili mujeha. Majbut OOB hi e hlamidija, sifiliso, gonoreja, geniralni bradavice, AIDS, Hepatitis B te C (slika 3).



Majbut ka nasvalimata PBP dikljon : majbut hi sekreto kaj kandel, harunden te hi pufice paše e ganitalije, šuvlo hi, hi bradavice ili plihujrapaše sah e intimni thana, dukal/ratvarel kana hi odnosu, o muter hi majkhalo te khandel, pabarel kana mutrel pe.

kana hi e manušeh bilo so kalehtar trubuj te džal ko birome sastardo.

Majbut ka nasvalimata šaj saston, i kuva homa te lijah te satardon po vakti. A čak i majopasni polni nasvalimata šaj sastardon homa te lijah te satardon po vakti te na aven majbilače. Majlačho načino hi te arakhto katar e poni nasvalimata te istaren e apstinencija te te len e kondomujra. Nevo kondomi kana god hi tumen vaginalno, analno ili mujehko sekso e neve partneroha.

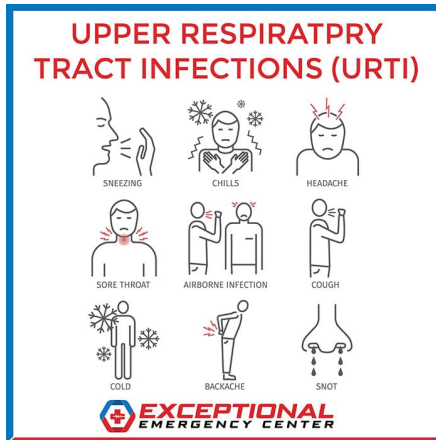
Kolinehke nasvalimata

Kolinehke nasvalimata muthaven upalni procesujra e sluznicahke e kolinehke sistemohko kaj hi majbare infekcije adiveh., kahtar kaj e bare isaja nasvavon 3-5 drom ano brš a e čavre duj drom majbut. E šileha avel i kaj perel o imuniteto te kuleha avel kaj šaj istaren e kolinehke infekcije. So majbut ačel pe ane pangle čhera kaj inaj freško vazduho (sikavne, vrtičujra, ofisujra..) avel te šaj majbut nasvavon.

Infekcije e kolinehke aven katar e razni mikroorganizmujra, a majbut katar e virusujra, a majchra katar e bakterije. Maškar e virujuram katar save aven akutni kolinehki infekcije, majbut hi virusujra e gripohki te parainfluence, kolinehki sincicijsko viruso, rinoviruso, adenoviruso te aver.

Majčesto znako hi kana kiji, kasal, lolo nak te kana tavel o nak, temperatura, kana dukhal e mišičujra te kokala, o šoro kana dukhal, o khrlo te inaj le kuveti. Kuva traje 3-7 diveh.

Akutni kolinehke infekcije majbut muthavon sar akutno nazofaringitis (akutni rinitiso, kh. akutno upala e nakhehki kotor e krlehki) kaj hi ano pero pindžardo sar "prehlada" a majchra upala e khrlehki, srednje kanehki, a majchra bronhitiso te upala e kolinehki.



Slika 4. majbare simptomujra e kolinehki infekcije

Sastimata: po prvo than hi simptomatsko terapija: draba pale temperatura te te na dukhal (antipiretici, analgetici), draba te lačaren o kas, pastile te dizinfikuvin o khrlo, kapi palo nak te gija fijeso. Bitno hi te anel pe ano organizmo majbut tate paja, te lel pe higijensko-dijetetsko hape te o isano te maj bešel.

Lače hi te vačardol pe kaj e antibiotikujra ni čeren niso e virusenge, gija kana von len pe naši sastoh majanglal. Antibiotikujra samo anenpe ane terapija kana o sastardo vačarel.

But hi bitno te e higijena istardol, halavenpe e vah, učarel pe o muj e frculaha kana kasalpe, koselpe o nak ane frcula, maj but putavon e pendžerave pe čera, te na aven but pangle ane čera.

Morčahke nasvalimata

Morči hi majbaro organo ko isano, a lehki uloga hi te arakhel e organujra te tkivujrakaj hi andre.

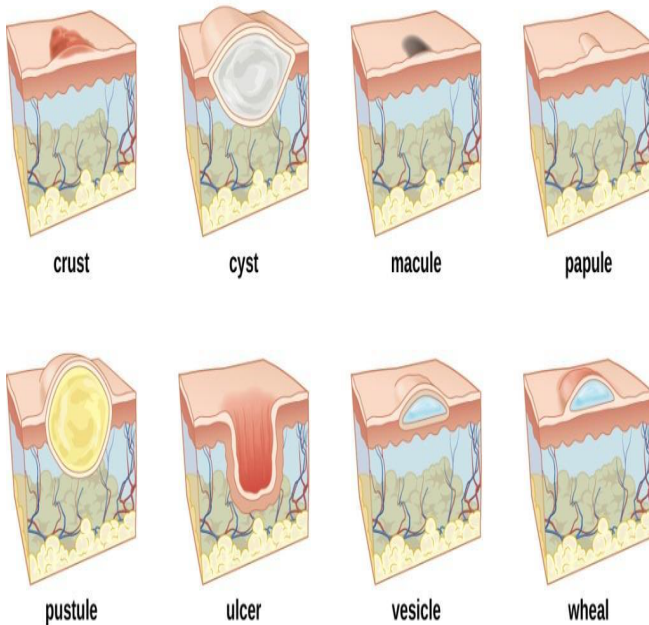
Morčahke nasvalimata

Morči hi majbaro organo ko isano, a lehki uloga hi te arakhel e organujra te tkivujrakaj hi andre. Morči hi glavno organo kaj lačarel e jag te čerel o vitamino D, a preko la čudenpe bilačimata andar o tijelo.

Sar kaj hi mukli adral i avral katar e nilačhe uticajujra, često e morči mijenji pe. Dukavimata, dermatitusujra, biljegujra, tumojra, pufice, osipujra, alergijske reakcije, ožiljukujra, autoimune nasvalimata - samo hi jeka katar e česti bilačimata kaj hi ke morči. Paše akala, pe morči šaj dikah i kana aver organujra ni čeren sar kaj trubun (žutica hi kana e jetra ničerel lačhe, bledno morči šaj avel kana hi o isano anemično, sar kaj vačardol o trofičke mijene hi bilačimata ke cirkulacija t.g.)

E morči hi averečande (sfloresencija) pe maj but oblikujra, a šaj aven ano nivoo morčahko (makula), majbari katar e morči (papula, plak, urtika, cista, ljuska, pliho, tumori, krasta...) te talo nivoo e morčahko (grebimata, ožiljko, ulkus, atrofija...) (slika 5)

Types of Skin Lesions



Slika 5 Mančesti tipujra averečandimata pe morči

Uvijek trubuj te maladol so čerel ka bilačimata pe morči, jer samo simptomatsko sastimata šaj čerel te o nasvalipe šaj pale iripe. E moderno dermatologija del but anglune sastimata ke morčahke nasvalimata, ali po prvo vah kute trubuj te avel e prevancija e nasvalimatahke.

Kuva hi vačardo e isanonenge kaj hi len predispozicija te nasvavon katar o maligno melanomo, nasvalipe katar šaj meren a šaj avel ke manuša kaj ačen but po kham.

Pe guči trubuj te andolpe kaj e "morči ni bistrel" te kaj o UV-zračenje e bršenca ačel andre, te avel majpalal opasno po životu.

A gija trubuj i te arakelpe sam pigmentni promjene (biljegujra) pe morči, gija sar kaj šaj dikhen pe slika 6, kana trubuj te džalpe ko birome sastardo te dikljol pe so hi te šaj maknipe.



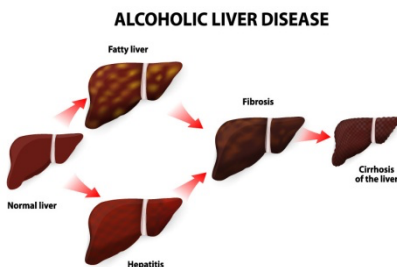
Slika 6. karakteristika e melanomohki katar e morči

Gastrointestinalni nasvalimata

Nasvalimata gastrointestinalno traktuhko ili e porehke nasvalimata hi majčesti ane lumija. (4)

E murušen hi 38% majbut šansa te nasvavon katar e gastrointestinalni nasvalipe, so hi ando ane veza kana pijelpe o alkohol majbut te ni džalpe ko sastarno po vakti.

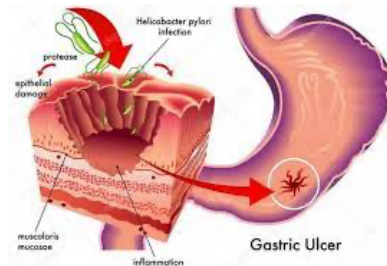
Katar e gastrointestinalni nasvalipe šaj merel pe, majbut katar e 45% hi e nasvalipe e jetrahi kaj hi ande katar o alkohol (slika 7). Duj drom majbut roma meren no e romnja. Akutno pankreatitis te aver nasvalipe e pankreasohko anen meripe dži ke 17% (4.)



Slika 7. Sar hi e jetra averečande kana pijelpe o alkohol Meripe katar o peritonitiso kana hiradol e žučo hi majchra no 1%. E porengi nasvalimata kana hi anglarde upale he hiradimata e zidonengo e thule crijevohko. Apendicitis (upala e kore porehko) hi ano vah katar e 4% mulimahtar andar o gastrointestinalno traktohko.

Katar e nasvalipe kaj ni mudaren gastrointestinalno traktohko, hronično gastritis hi majčesto. Katar o 80-90% nasvale ane lumija hi le kuva, kaj majlokarel o patogeno bakterijahko *Helicobacter pilori*, kaj čerel uapal e želucohki sluznica. Ane puvja ano baripe *Helicobacter pilori* infekcija hi ke manuš katar e majphureder katar e 40 brš dži ke 95%-

Čiro po želuco hi ke svako 15-to dženo (slika 8). Muruš nasvavon 2-4 drom majbut no e žeškinje. Apendictis (upalo e korehko pororo) hi ke 30% e manušengo. Svako dešto muruš te svako štarto žeškinja kaj dukal la o por malado hi hronično holecistitis (hronično upala e žučnohki kesahki).



Slika 8. Čiro po želuco

Tipično simptomatologija patologija e gastrointestinalno trakto:

Žgaravica (gorušica, kana iripe so hi ano želuco ano jednjako), pučardo por te (pučardo por kaj čidinjavon e gasujra ane pora) , gasujra kaj iklen andar o želuco ili andar o jednjako, pharipe te čadipe, pharimata te džal pe rig (panglimata ili o prolivo), kand andar o muj, učardi čib.

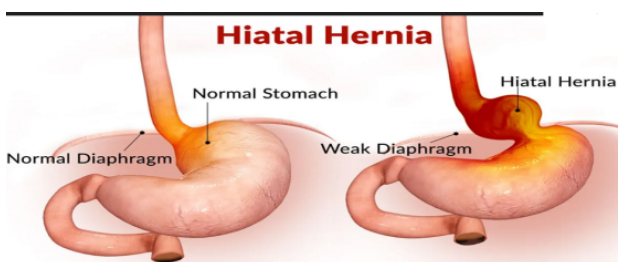
Paše akala upre vačardo šaj javipe i phare nakavipe, rat ano khul , e čhib šaj šuvljol, grko muj, e morči te harundel te av.

Dukavno epigastričnom regiono te dispeptički sindromo (kišjelo tavn, žgaravica, čhadipe te pharipe) šaj mutavel pe but nasvalipe e želucuhke, jednjakohke.

Ke poptičko uklusno nasvalimata (slika 8), kaj hi hiv po zido cerebralo paraliza ili želuco, dukhal oštro, periodično ano ljevo rig e porehko, pharipe, prolivom čhadipe, ratvale khul. Grčujra ano želuco (gastritis) te dešudujpalačno kotor e porehko (duodenumu) jekvarno muthadol.

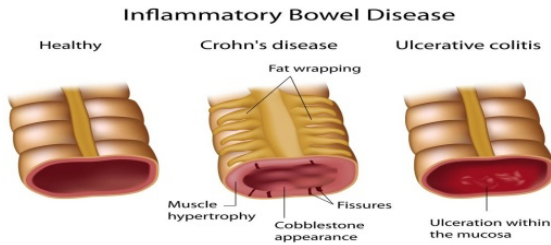
Nasvalimata kaj hi čerde grčonenca ili damarenca ano upruno dijelo e porehko, pahripe, čadipe, parimata kana džalpe pe rig. E nasvale hačaren perdo por te pariipe i kana chra han.

Ezofagealno kila dukavel ane e epigastrično dijelo kana pomjerih tu te kana ha o hape (slika 9). Šaj dukhan i e zeja te o maškar. Ke 20% nasvale (majbut katar e 60 brš) dukal o iljo a kuva hi pale e savremeni kardiološki nasvalimata. E pohra šaj dukan kana hi e upalni procesujra te infektivni lezije.



slika 9. Hiatus hernia

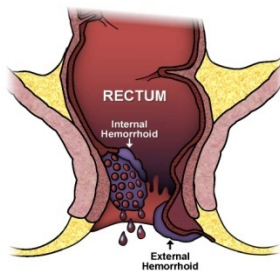
Upala e thule te e sane porehko (enteritis i kolitis) hi kana džalpe pe rig (dži ke 15 drom ano divih) (slika 10), kana mrdinpe e pora te pale kuleh o nasvalo hačarel pharipe, vrtipe ane lahko šoro te o cikno pritisko. Dikljonpe e šuvlimata, šilalo znojo, izran lehke vah te prne, tahikardija, e palpacija dukal.



Slika 10 Upala nasvalimata e porengi

E simptomujra apscesa (pumblijardi upala) e rektumohki su kaj but dukal paše e bul. Palo majbaro apscesa dukaal majbut, tradel pe rig hi dukavno a e temperatura bajrol.

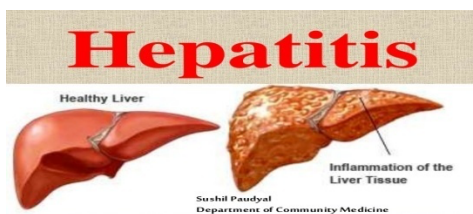
Hemoroidujra (e bajrarde vene tule pohreko) kana džalpe pe rig e kula hi ratvarde, iklen andar e bulte dukhal kana hinel pe o isano, a kuva traji i majpalal (kana phirel ili pašljol) (slika 11).



Slika 11.Hemoroidujra kaj hi andre te avri

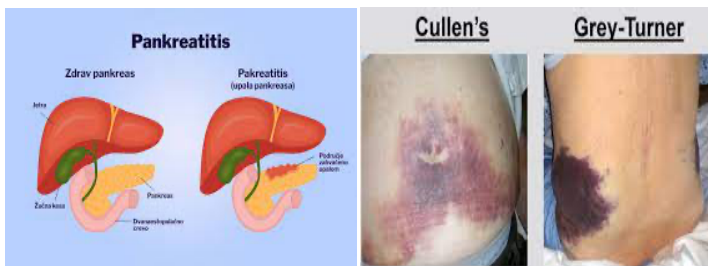
Simptomujra upala e kore pohreko hi tupo dukav ano upruno čačo por, pharipe te slabost, kaj šaj avel pratime dukavimata ane prne te čadimaha, kovle kuleha te temperatura dži ke 38 stepenujra.

Hepatitis B te C (upalno virusno batalime jetra) hi le majbut simptomujra. Maškar leh hi , pharipe, inaj bok te našti čerel pe buči, ni sovel pe, gadojpe o hape, pharipe ano por, ane majbare zglobujra, harundimata, groznica, majkhalo muter, galbeno morči, (kulehke i vačardol - žutica) prvo znako e cirozahko e jetrahko hi: perdo por, našti čerelpe buči, duka o upruno čačo por, e džindžije ratvarenpe te del o rat andar o nak, groznica, perdipe, pariipe, čhadipe (slika 12).



Slmptomujra kaj hi upalime e žučno keska, duka ano čačo desno por, šuvlo te čhadipe. Duka kana duboko diši pe.. But nasvale hi len majbari temperatura.

Ke nasvale kaj hi len upala pankreasa (slika 13) kana žalin pe pe akutno dukalipe ano por, kaj džal e pharimaha te čhadimaha, sluzo, žučo te gija aver. pučaripe, šuko muj. Kahle thana šaj aven pe ljevo rig e porehki te utrujel o bureko. (slika 14).



Literatura :

1. <https://www.gov.me/clanak/organizacija-zdravstvene-zastite>
2. <https://nzjz-split.hr/promicanje-zdravlja-i-prevencija-bolesti/>
3. A.Abbas et al. Cellular and Molecular Immunology - 9th Edition - Elsevier
4. <https://zdravljeza21vek.com/bolestigastrointestinalnog-trakta/>